

ЗАПОЗИЧЕННЯ ЯК НАСЛІДОК ПРОЦЕСУ МІЖМОВНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

У статті з'ясовано зовнішні та внутрішні причини появи запозичень у мові-реципієнті; пояснено наслідки процесу міжмовної взаємодії та їх вплив на розвиток мови; запропоновано основні критерії класифікації лексичних запозичень; виокремлено основні причини термінологічних непорозумінь, що спричинені неоднаковою оцінкою процесів та явищ мовної міграції.

Міжмовні контакти представників різних етнічних і мовних соціумів є проявом соціальної взаємодії як різновиду універсальної. Це явище у лінгвістиці знайшло різне термінологічне окреслення: взаємодія мов, міжмовна взаємодія, змішування мов, схрещення мов, мовні контакти, взаємний вплив мов. Великий внесок у дослідження цієї проблеми зробили такі відомі вчені, як У. Вайнрайх, Е. Хауген, Л. Блумфілд, Г. Пауль, С. Семчинський, В. Акуленко, Ю. Жлуктенко, В. Мартинов, Е. Кендельська та інші. Вони розглядають різні сторони складного процесу впливу однієї мови на іншу чи обопільного впливу мов. Однак у їх дослідженнях використано різні поняттєві і термінологічні апарати та неоднакові методологічні засади.

Найпростішою зміною, залежною від екстралінгвальних факторів, і основним результатом міжмовного контактування є запозичення лексичних одиниць. Використовуючи результати етимологічних досліджень, розглядаємо запозичення як динамічну підсистему лексичної системи мови-реципієнта. Сучасні дослідження з лексикології показують, що проблема запозичення ще не є остаточно вивченою [1; 2]. Аналіз літератури, присвяченої чужомовній лексиці, свідчить про неузгодженість окремих лінгвістичних понять і термінів, тобто недостатньо розробленою є і метамова теорії запозичень. Неоднакова оцінка процесів і явищ мовної міграції часто призводить до термінологічних непорозумінь. Цим пояснюється й неоднорідність конкретних фактів, які кваліфікуються як запозичення.

Метою дослідження є з'ясування впливу інтра- та екстралінгвальних чинників на засвоєння запозичень мовою-реципієнтом в результаті міжмовної взаємодії.

Сучасний стан будь-якої мови – це результат її довготривалої історії розвитку під впливом різноманітних чинників, які поділяються на позамовні (до них належить розвиток людського суспільства, його матеріальної і духовної культури) і мовні, які в свою чергу поділяються на зовнішні та внутрішні.

Інтра- та екстралінгвальні фактори функціонування та розвитку мови тісно поєднуються у реальній мовній дійсності. Поряд із внутрішніми чинниками розвитку мов, які визначаються, насамперед, комунікативно-когнітивними потребами самих мовців, важливим зовнішнім чинником такого розвитку є мовні контакти.

Типи мовних контактів базуються на видах мовленнєвої діяльності. На цій основі виділяють такі їх різновиди: 1) взаємодія за усними каналами (до появи писемності); 2) за письмовими каналами (як основний тип взаємодії літературних мов – немає необхідності в особистих контактах, відсутні часові і просторові бар'єри); 3) між писемною і неписемною мовою як перехідний тип (неписемна мова стає писемною, запозичивши атрибути писемності); 4) змішаний тип взаємодії мов (як за усними, так і за писемними каналами). Мовні контакти є одним із найважливіших факторів змін та розвитку мови в сучасному світі і мають, як правило, соціальні та лінгвістичні наслідки для всіх або одного соціуму.

Соціальними наслідками мовних контактів є виникнення спільностей особливого типу, білінгвізм (в тому числі і "професійний"), звуження сфери функціонування національної мови в соціумі (наприклад, витіснення її із однієї, багатьох чи всіх сфер фахової комунікації), "креолізація" однієї із контактуючих мов, мовна поведінка носіїв мови-реципієнта та інші.

Результати мовних контактів залежно від їх соціолінгвістичних характеристик можуть бути найрізноманітнішими: від асимілятивних процесів до виникнення мовних спільностей особливого типу – ареальних і соціолінгвістичних, від інтерференцій на всіх рівнях у контактуючих мовах до білінгвізму та інтенсивного запозичення, від звуження сфери функціонування однієї з мов і навіть до її загибелі, до набуття другою мовою даного регіону статусу державної і, відповідно, всеохоплюючих комунікативних функцій.

Важливим є визначення місця білінгвізму щодо мовних контактів. На виникнення двомовності та її розвиток впливають і рівень матеріальної та духовної культури контактуючих народів, і характер самих контактів, і число носіїв взаємодіючих мов, і функції самих мов, і багато інших чинників. Тому двомовність – це суспільний феномен, який реалізується окремими мовцями і проявляється в практиці використання індивідуумами двох мов з певною функціональною широтою.

У свідомості білінгва мовні структури, якими він володіє, співіснують, а не зливаються в одну систему. Надзвичайно рідко можна знайти двомовця, який би однаковою мірою володів двома мовами. У переважній більшості можна виділити основну мову білінгва і його другу мову, функції якої обмежені порівняно з першою. Рівень володіння другою мовою (часткове або неповне – пасивний білінгвізм чи повне володіння другою мовою в її усній і писемній формі – активний білінгвізм) має вирішальний вплив на інтенсивність інтерференції як важливого фактора розвитку мови-реципієнта.

Поряд із одвічно своїми лексемами, успадкованими із попередніх періодів, кожен народ використовує і більшу чи меншу кількість чужомовних слів. Це зумовлене, передусім, потребою мовців якомога повніше і точніше відображати постійно мінливу картину світу і таким чином сприяти більшій ефективності процесу спілкування.

Питома вага запозичених слів у лексичній системі кожної мови безперервно зростає внаслідок формування глобального інформаційного простору, суспільних та економічних процесів, спрямованих на світову інтеграцію, постійно збагачуючи словниковий склад сучасних мов та впливаючи на їхній розвиток.

У сучасному мовознавстві розрізняють зовнішні та внутрішні причини появи запозичень. До зовнішніх причин належать контакти між народами та мовами, зумовлені як близькістю географічного розташування, так і потребами спільного розв'язання відповідних політичних, економічних питань, культурним та науковим обміном.

Суто ж лінгвальними причинами є:

- а) потреба у поповненні, а той створенні якоїсь лексико-семантичної групи, недостатньо представленої або відсутньої на певному етапі розвитку тієї мови, що запозичує;
- б) потреба у семантичному обмеженні питомого слова, усуненні його багатозначності;
- в) вищий ступінь термінологічної визначеності запозичуваного слова, яка склалася у мові-джерелі, порівняно з наявним відповідником у мові-реципієнті.

Термін *запозичення* багато вчених розуміють надто широко. Американський дескриптивіст Л. Блумфілд вкладає в це поняття і засвоєння різних елементів чужих мов, і явища, які перейшли в дану мову з діалектів цієї ж мови, і навіть перехід мовних навичок, який відбувається в процесі спілкування між носіями однієї мови. За межі цього поняття не виходять і явища наслідування дітьми манери мовлення дорослих [3]. Розкриваючи поняття *запозичення* з погляду його структурного складу, Л. Крисін називає ним "процес переміщення різних елементів з однієї мови в іншу" [4]. Під різними елементами при цьому він розуміє одиниці різних рівнів структури мови – морфології, лексики, синтаксису. Відповідно до цього автор вважає необхідним обмежувати термін *запозичення* в тих випадках, коли йдеться про переміщення елементів різного рівня, наприклад, *лексичне запозичення*.

Автори багатьох робіт, присвячених теоретичним проблемам запозиченої лексики, намагаються розмежувати діахронічний і синхронічний аспекти цього явища. При цьому підкреслюється, що виділення запозиченої лексики в синхроні має під собою етимологічну основу. Діахронічне вивчення запозичень передбачає встановлення часу появи чужомовного слова в мові-реципієнті, поширення, активізацію його в наступні періоди, дає змогу простежити зв'язок назви з предметом, поняттям і зміни цього зв'язку протягом певного історичного періоду. До діахронії належать також і процеси фонетичної, граматичної і семантичної адаптації. Водночас, окремі аспекти вимагають застосування синхронічного методу при розгляді запозичень: виділення тематичних груп лексики, характеристика семантичного обсягу слів і семантичних відношень всередині цих груп.

Д. Будняк, визначаючи *лексичне запозичення*, поєднує аспекти діахронії та синхронії і пропонує таку дефініцію: "Лексичне запозичення – це тривалий процес, в результаті якого слова і їх структурні елементи однієї мови постійно засвоюються системою іншої мови на основі мовних, економічних і культурних відносин різних народів" [5: 12-13]. Напрямок запозичення визначають соціолінгвістичні умови, в яких відбувається контактування. Саме при лексичному запозиченні елементи однієї мови зазнають чи не найпомітніших змін в іншій мові (субституція звуків і адаптація до нової фонологічної системи, морфологічна адаптація, семантичні зміни іноді роблять невпізнаними модель та її копію). Під *лексичним запозиченням* розуміють також слово, яке прийшло у мову для вираження понять, диференціації уже наявних і позначення раніше невідомих предметів і явищ.

Іноді дослідники поділяють чужомовну лексику на *запозичені* та *іншомовні слова*. До запозичених відносять слова, цілком засвоєні мовою, що запозичила. Запозичені слова не сприймаються мовцями як чужорідний елемент і не потребують пояснень щодо форми і значення. На відміну від іншомовних слів, які розглядаються у спеціальних словниках, запозичені слова подаються у загальних словниках разом з питомою лексикою. Іншомовними ж вважаються слова з інших мов, які, на відміну від запозичених слів, не засвоєні повністю мовою, яка їх запозичила, усвідомлюються мовцями як чужорідні й зберігають ознаки свого походження. Це виявляється як у їхній формі, так і у семантиці. У формі іншомовні слова відрізняє більший чи менший ступінь незасвоєності мовою, в яку вони

увійшли; можливість збереження вихідної графіки на письмі; наявність незвичних звукосполучень; невідмінюваність частини іншомовних слів, яка, проте, поступово втрачається. У семантиці іншомовні слова характеризуються незрозумілістю або недостатньою ясністю для значної частини носіїв мови, де вони вживаються, що й викликає потребу у створенні спеціальних словників. У сучасних мовах світу, що запозичують іншомовні слова, відбувається безперервний процес їх засвоєння, через що нерідко дуже важко провести чітку межу між ними і запозиченими словами.

Запозичення класифікують залежно від характеру мовних контактів і позамовних чинників, протиставляючи при цьому запозичення і проникнення. Перше можливе завдяки торговим і культурним зв'язкам між народами, друге (проникнення) є наслідком лише тривалого, суміжного територіального співіснування мов з обов'язковою наявністю білінгвізму, принаймні в прикордонному районі. Безперечно, наслідки тривалої мовної взаємодії відрізняються від наслідків тимчасової, локальної, обмеженої часом і простором взаємодії мов. Але і запозичення, і проникнення вимагає стану двомовності хоча б однієї особи з того мовного колективу, який запозичує лексику.

На нашу думку найдокладнішою класифікацією запозиченої лексики є її розмежування за такими критеріями:

- 1) за генетичною належністю до мов-джерел чи до мовних сімей: індоєвропейські (германізм, слов'янські), арабізми, тюркізми;
- 2) за поширеністю у мовах світу: інтернаціоналізми, регіоналізми, локалізми, оказіоналізми;
- 3) за ступенем засвоєння мовою-реципієнтом: повністю засвоєні, частково засвоєні, незасвоєні;
- 4) за структурою запозиченого слова: чужа (іншомовна) форма, змішана форма (напівкалька), власна (рідна) форма (калька);
- 5) за графічним образом запозиченого слова: власна графічна форма (іншомовні слова), чужа графічна форма (іншомовні вкраплення);
- 6) за наявністю у семантиці запозиченого слова національно-культурного чи культурно-історичного компонента: екзотизми, варваризми, етнографізми, орієнталізми і т.д.;
- 7) за лексико-граматичними класами: іменники, прикметники, дієслова, вигук. Запозичуються переважно іменники, які поділяються на апелятиви та неапелятиви;
- 8) за тематичними групами: апелятивна запозичена лексика представлена традиційними групами, пов'язаними, насамперед, з позначенням специфічних для іншої мови реалій і понять (суспільно-історичних, природних, культурно-побутових та ін.). Неапелятивна запозичена лексика представлена також традиційними для ономастики групами (антропоніми, топоніми, гідроніми, етноніми);
- 9) за стилістичним відтінком запозиченої лексики: номінативні та естетичні;
- 10) за сферою використання: загальноживані і професійно обмежені (запозичені терміни);
- 11) за часом запозичення: ранні (історичні, старі), пізні (сучасні, нові).

Звичайно, цей перелік критеріїв можна було б продовжувати і деталізувати, тому що відмінності між групами запозичень не завжди є чіткими.

Згідно з генетичною класифікацією запозичень, одну з найчисленніших груп іншомовної лексики в європейських мовах становлять запозичення з класичних (латинської та давньогрецької) мов. Часто *латинізм* трактують як слово чи зворот, запозичений з латинської мови і такий, що сприймається як чужорідний елемент. Таке визначення, на нашу думку, не є прийнятним, тому що сприйняття запозичень як чужорідних елементів є суб'єктивним явищем для носіїв мови, яке залежить від рівня володіння іноземними мовами, загальноосвітнього рівня людини та її мовної інтуїції.

Для точнішої дефініції *латинізму* важливим є принцип встановлення джерела запозичення. У сучасній лінгвістиці існують цілком протилежні і майже несумісні погляди на цю проблему. Особливі ускладнення виникають через хронологічну віддаленість класичних і сучасних мов, недосконалість, а часом і відсутність етимологічних та історичних досліджень. Сучасні німецькі славісти пропонують термін *Eurolatein*, тобто *євролатина* як "умовну назву, що означає живу спадщину античності і гуманістичного Ренесансу в європейських мовах" [6: 5]. Водночас, висловлюється сумнів щодо правомірності використання терміна *латинізм* у слов'янських мовах, оскільки слов'янські народи та їх писемність так пізно з'явилися на історичній арені, що не може бути й мови про латинське мовне середовище. У такій ситуації особливого значення набуває проблема встановлення прямих контактів римлян із стародавніми слов'янами.

Іноді пропонують вважати джерелом запозичення не первісне етимологічне джерело, а найближче, тобто ту мову, у якій склалося дане значення слова і з якої воно потрапило з цим значенням безпосередньо або через посередництво іншої мови у мову приймаючу. Однак вважаємо, що такий підхід може бути лише додатковим засобом у тому випадку, коли форма досліджуваної лексеми є близькою у кількох мовах, можливих як джерело запозичення, але значення їх є різними. Семантичний критерій мусить поєднуватися з хронологічним, тобто із встановленням часу запозичення. Треба зауважити, що збіг у часі впливу латини на західноєвропейські землі і мови та відсутність тогочасної лексикографічної фіксації нових лексем значною мірою обмежують дію цих критеріїв.

При аналізі латиномовної спадщини доцільно враховувати і штучну (за природою) категорію запозичень у мові. Маємо на увазі використання етимологічного мовного джерела, яке нині вже позбулося своєї живої основи. Ця категорія стосується, насамперед, вершин цивілізації – науки, мистецтва, організації суспільства, того, що за умовами свого існування швидко інтернаціоналізується і що в такий спосіб характерне для налагодження шляхів міжнародного обміну й семантично мало свідчить про відправну точку, з якої починає свій шлях. Для європейських літературних мов аналізована категорія складається з безлічі грецизмів і латинізмів, іноді комбінованих, фонетично й морфологічно пристосованих (хоч і далеко не завжди) до мови, представник якої пускає їх у життя. Такі запозичення складаються переважно з терміноелементів, які є інтернаціональними морфемами і становлять особливий термінологічний фонд. Греко-латинські терміноелементи зв'язані зі своїми етимонами лише генетично. За своїми семантичними, структурними і функціональними характеристиками вони становлять якісно нову систему засобів номінації – термінологічну, яка відображає передусім ознаки і системні зв'язки понять, які підлягають об'єктивації за допомогою терміноелементів. Оскільки нині вони не є власністю жодної живої мови, то однаковою мірою належать усім мовам, які входять до європейського лінгвокультурного ареалу.

Дефініція терміна *латинізм* як одного із засобів поповнення лексичного складу мови залежить від різних методологічних настанов авторів та глибини класифікації запозичень. На основі генетичної класифікації пропонуємо визначати *лексичний латинізм* як лексичну одиницю латинського походження (незалежно від шляхів її запозичення), яка функціонує на певному етапі розвитку мови-реципієнта і, відповідно, зафіксована у словнику.

Огляд наукової літератури з цієї теми показує, з одного боку, відсутність єдності у підході до побудови класифікації запозичень за типами, видами, класами і розрядами, а з іншого боку, недосконалість самих класифікацій, бо вони часто ґрунтуються на різних принципах і критеріях. Для повноцінного засвоєння слів мовою-реципієнтом, їх вивчення і нормалізації, а також для лексикографування необхідна не лише повна "інвентаризація" іншомовних одиниць у мові, але й їх детальна систематизація, тобто створення різнобічних класифікацій. Тут, очевидно, доцільно говорити не про одну узагальнюючу класифікацію, а про взаємозв'язану низку чи систему класифікацій, які змогли б відобразити такий складний і неоднорідний предмет з різних боків, у результаті чого склалася б його цілісна характеристика.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Акуленко В. В. Українська мова в європейському контексті (проблеми розвитку мовленнєвої комунікації) / Володимир Володимирович Акуленко // Мовознавство – 1998. – № 2–3. – С. 91–97.
2. Булыка А. М. Лексичные заимствования в белоруской мове XIV – XVIII стст. / Александр Николаевич Булыка. – Минск : Наука і тэхніка, 1980. – 256 с.
3. Блумфилд Л. Язык / Л. Блумфилд. – М. : Прогресс, 1968. – 608 с.
4. Крысин Л. П. Иноязычные слова в современном русском языке / Л. П. Крысин. – М. : Наука, 1968. – 206 с.
5. Keipert H. Das Lateinische in der Geschichte der Russischen Sprache / Helmut Keipert // Eurolatin. – Tübingen, 1996. – S. 106 – 128.
6. Budnjak D. Adaptacja wyrazów polskich we współczesnym ukraińskim języku literackim / Danuta Budnjak. – Opole, 1993. – 138 s.

Матеріал надійшов до редакції 01.04. 2011 р.

Паньків У. Л. Заимствование как следствие процесса межъязыкового взаимодействия.

В статье определены внешние и внутренние причины появления заимствований в языке-реципиенте; объяснены последствия процесса межъязыкового взаимодействия и их влияние на развитие языка; предложены основные критерии классификации лексических заимствований; выделены основные причины терминологических недоразумений, которые обусловлены неодинаковой оценкой процессов и явлений языковой миграции.

Pan'kiv U. L. Borrowings as the Result of Interaction between Languages.

The article defines exterior and interior reasons for the emergence of borrowings in the language-recipient. Besides, it explains the consequences of the interaction between languages and their influence on the development of the language. Finally, it suggests the main criteria of classifying lexical borrowings and distinguishes the main reasons of terminology misunderstandings, which are determined by axiological ambiguity of processes and events of language migration.